

Bartha Ákos

A KÖNYV ÚTJA „A NÉPHEZ”

Hatalmi attitűdök és olvasási szokások a 20. századi Magyarországon

„Hogy mennyire volt a magaskultúra mindig is kevesek ügye, avagy kiváltsága, és hogy mit is jelent a mindenkori „kevesek” szó, olyan kérdés, melyet minden korszak kultúratudósának érdemes újra föltenni, saját jelen idejének távlatából igyekezvén megválaszolni. A kérdés egyszerre érinti a kultúra vertikális átjárhatóságát, a társadalmi javak egy részének elosztását, a különböző művészeti produktumok hasznát és hasznosságát (»Miért e lom?«), hatáspotenciálját, életintegrációs szerepét, a mecenatúrát, az irodalmár szakma felelősségét, lehetőségeit és – talán a legkisebb hatókörű, ám egyéni szempontból nem jelentéktelen tényezőként – mindennapi érzésvilágát.”¹

Elméleti megfontolások

Mindenekelőtt helyénvaló körvonaloznunk mit is értünk „nép” alatt, hiszen bár népszerű fogalomról van szó, meghatározásában korántsincsen egységes álláspont a kutatók körében. Érdekes módon a történészeket mintha kevésbé foglalkoztatná a kérdés, noha a 20. századi társadalmi modernizáció egyik kulcsproblémájáról van szó, melynek fő tétje – egy elcsépelet fordulattal élve – „a nép beemelése a nemzetbe”. Üdítő kivételként legutóbb Gyáni Gábor foglalkozott a kérdéssel, hangot adva aggályainak a néprajztudomány népfogalmát illetően. Anélkül, hogy elmerülnénk a részletekben (a népbe beletartozik-e a kisnemesség, a kispolgárság, az ipari munkásság stb.), leszögezendő, hogy „érdemleges néprajzi érdeklődés kezdettől [...] mindig kizárólag csupán a parasztok iránt nyilvánult meg”.² Számunkra is ez lesz az irányadó, amikor „a nép” kapcsán a magyar parasztság kultúrafogyasztását vizsgáljuk.

Minek a kultúrafogyasztását? Be kell lássuk, a „parasztság” kifejezés is pontosításra szorul. Sárkány Mihály történeti-antropológiai olvasatában a parasztok önálló földművesek, akik valamilyen formában tulajdonosként, családjukkal, háztartási és gazdálkodási egységben élnek és dolgoznak az adott közösség szokásai, elvárása és értékrendje szerint. A szociológus Kovách Imre szerint a „történeti parasztságot” magántulajdonnal, a mezőgazdasági termelés túlsúlyával, a piacra és önellátásra termelés kettősségével, a túlélési és ellenállási készség meglétével és a gyenge társadalmi mobilitással lehet jellemezni. Ekképpen a parasztság rostáján kihullnak az agrárproletariátus népes csoportjai (nap-

¹ LAPIS József: *Enyhe mámor (A legújabb líra kihívásai az ezredforduló után)*, Alföld 2009/12, 76.

² GYÁNI Gábor: *Nép, nemzet, zsidó*, Kalligram, Pozsony, 2013, 14–15.

számosok, cselédek, részes aratók, summások stb.), történetiségében vizsgálva a kérdést pedig a hatvanas évekkel, a téveszítéssel megszűntnek tekinthető ez a réteg. Juhász Pál „utóparasztsággént” beszél róluk, amit Harcsa István megerősít: „a régi paraszti rétegek nyomában teljesen új társadalmi csoportok jönnek létre, amelyek már egyáltalán nem hasonlítanak elődeikre”.³

Bárhogyan is áll a dolog, „a nép” helyzetét a 20. század első felében sajátos kettősség jellemezte. Egyrészt az esszencialista fogalomkonstrukció nyomán parasztként számon tartott csoportok egyre öntudatosabban vallották egyenjogúságukat a magaskultúrát meghatározó rétegekkel, másrészt – ezzel egy időben – a hagyományos parasztság bomlása is felgyorsult. Ez a két, paradox módon egymást erősítő folyamat a népi írók fellépésében kulminált, akik nem is tudtak egységes álláspontra jutni a modernitás kontra paraszti hagyományok kérdésében. Ráadásul a politikai, sőt a gazdasági hatalom is erőteljesen hallatta szavát a „paraszti jövőt” illetően, még szövevényesebbé téve a fenti képletet.⁴

Az újabb kutatásokból⁵ tudjuk: a népiség csúcspontja nem a szociográfiák és az íróperek idejére szorítkozik, hanem kormányokat, rendszereket átívelően, egy jóval szélesebb időintervallumot (egy bő évtizedet) ölel át és egészen a kommunista hatalom megszilárdulásáig tart. Ebből adódóan – mint oly sok más társadalomtörténeti jelenséget – a paraszti modernizáció körüli vitát is a mindenkori hatalom, illetve egyes értelmiségi szekértáborok igyekeztek kanalizálni. Ennek ellenére (vagy inkább éppen ezért) igen keveset tudunk például a dualizmuskori szabadművelődés, a Horthy-kori iskolán kívüli népművelés vagy a „fényes szelek” népiskoláinak hatásmechanizmusáról. Vagyis arról, hogy milyen hatást gyakoroltak ezek az intézmények a megcélzott rétegekre; mennyiben tekinthetőek valós igényekre megfogalmazott reakcióknak és mennyiben a hatalom társadalmpolitikai akcióira kötött díszes maszinak.⁶ Itt most nem törekedhetek ezen összetett, alapkutatásokat igénylő témakör teljes kibontására, csupán (elsősorban) a sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-akcióján keresztül szeretném illusztrálni a magyarországi falusi/tanyasi közösségek olvasási szokásait és lehetőségeit a 20. század első felében.

A „népkultúra” kontúrjai a két világháború között

Kiindulópontunk a Horthy-korszak kultúrpolitikája, melynek embereszménye az egészséges, erős, nemzeti kötődésű állampolgár volt – falun és városban egyaránt. Természetesen ezt a sablonos képet egyedi elképzelések tették színessé. Klebelsberg Kuno szerint a népiskolai program azért volt fontos, mert „a politikai demokráciát meg kell

³ VALUCH Tibor: *A történeti parasztság változásai az 1960-as években*, Századvég 2003/1. 3–31; KOVÁCH Imre: *A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban*, Politikatudományi Szemle 2003/3., 41–65.

⁴ Részletesen lásd BARTHA Ákos: *A földkérdés mentén. Népiek és konzervatívok a két világháború közötti Magyarországon*, Kommentár 2013/3., 48–59.

⁵ PAPP István: *A magyar népi mozgalom története: 1920–1990*, Jaffa, Budapest, 2012.

⁶ Údító kivételek: MAJTÉNYI György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*, Gondolat–MOL, Budapest, 2005; PAPP István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elitnevelési kísérlet?*, Napvilág, Budapest, 2008.

előznie a kulturális demokráciának, vagyis mindenkinek tanulnia kell”. A sokat emlegetett „kultúrfőlény” nem válhatott volna politikai szlogenné a vidéki iskolák áldatlan állapotának felszámolása, vagy legalábbis a gondok mérséklése nélkül. S bár az iskolaprogram „elsősorban az Alföld elmaradott, ritkán lakott tanyavilágának népiskolával való ellátását tűzte ki célul”,⁷ Zemplénben is épültek „Klebelsberg-iskolák”, melyek sikerrel szolgálták az analfabetizmus visszaszorítását.⁸ A korszak következő nagyhatású kultúrpolitikusa, Hóman Bálint 1932-ben került a tárca élére és tíz éven át töltötte be tisztségét. Míg a húszas évek, Klebelsberg (és például Kornis Gyula) ténykedése elsősorban arra irányult, hogy mindenki minél inkább megtalálja számításait a társadalmi ranglétrán elfoglalt pozíciójának megfelelően, Hóman a szegény, de tehetséges gyermekek értelmiségévé válását – tehát társadalmi felemelkedését – részesítette előnyben, erősen hangsúlyozva a közvetített műveltséganyag nemzeti jellegét.⁹ A szegény sorsú tömegek sorsán ösztöndíjalapok, majd a korszak vége felé népi kollégiumok igyekeztek segíteni – a lehetőségekből adódóan szerény eredménnyel.¹⁰

A népi iskoláztatás esélyeit köztudott módon rontotta, hogy a parasztszülők vonakodva engedték gyermeküket (tovább)tanulni, hiszen az munkaerő-kiesést jelentett a család számára. Másrészt a parasztleletformának értelemszerű velejárója volt a természetközelség és a tapasztalati tudás előnyben részesítése a klasszikus iskolai ismeretszerzés rovására. A várossal szemben „a falusi nevelőkörnyezet áttekinthető: egy egész világ, amelyben a gyermek tud tájékozódni s nemcsak szavakat, hanem összefüggéseket és jelentéseket tanul meg”, ami a magaskultúrával való találkozásokkor már nem mindig adatik meg.¹¹ Erdei Ferenc gondolatmenetén továbbhaladva: „A mezőgazda kétféle úton szerzi meg a szaktudását. Egyfelől a szülők gazdaságában megtanulja a termelés hagyományos paraszti módszereit, másfelől úgy–ahogy tanul valamit más gazdaságokban, újságból, nagyritkán könyvből és tanfolyamokon.”¹² A paraszti praktícizmust igazolják Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatásai is („nem az a fontos, ami a házban van, hanem ami a házon kívül”), noha ugyanők figyelmeztetnek a művelődés regionális és szociális alapú különbségeire.¹³

⁷ KÜHRNER Éva: *Iskola és egészség. Az iskola-egészségügy helyzete 1945 előtt, különös tekintettel Szabolcs vármegyére*, Nyíregyháza, 2010, 18–22.

⁸ *Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára*, szerk. Orbán Sándor, Borsod-Abaúj-Zemplén megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, Miskolc, 1970, 136. A századelős helyzetet érzékelteti, hogy a Sárospatak melletti Dorkó tanyán 1910-ben a népesség 50%-a volt analfabéta, lásd SZABÓ Sándor: *Dorkó tanya település- és társadalomstruktúrájának változásai*, Borsodi Szemle 1980/2., 86.

⁹ Összefoglaló jelleggel lásd UJVÁRY Gábor: *Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája = A magyar jobboldali hagyomány*, szerk. Romsics Ignác, Osiris, Budapest, 2009, 377–413.

¹⁰ Noha például Márai Sándor nemrég kiadott kötetében arról értekezik, hogy a (nagy)birtokos osztály nem zárta ki „egyetlen fiát sem a művelődési lehetőségekből”, s a munkások és parasztok gyermekei „nagyon sok esetben” továbbtanulhattak (MÁRAI Sándor: *Hallgatni akartam*, Helikon, Budapest, 2013, 21–22), a statisztikai adatok ennek ellentmondanak. 1930-as adatok szerint a közszolgálati és szabadfoglalkozású értelmiségi keresők nem egészen 3%-a jött az agrárszegénységből, lásd GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Osiris, Budapest, 2003, 335.

¹¹ ERDEI Ferenc: *Magyar falu*, Akadémiai, Budapest, 1974, 184–185.

¹² *Uo.*, 174.

¹³ Átányon például 1878-ra már alig volt analfabéta, a két világháború között pedig frakcióharcokkal terhelt olvasókör, olvasókörből kiváló gazdakör is működött számos más egyesület és szövetkezet mellett

A két világháború közti korszakot illetően népkönyvtárakról körülbelül a falvaknak egyharmadából,¹⁴ más számítások szerint 40 százalékából¹⁵ van tudomásunk – azt azonban nem tudjuk, hogy ezek mennyire működtek valójában. Tartalmukat illetően sejthető, hogy „a parasztság ízlése a szépirodalom terén eléggé konzervatív volt, Jókai, Gárdonyi, Vas Gereben, Beniczkyné Bajza Lenke voltak a legkeresettebbek, mellettük Mikszáth, Tömörkény, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, a külföldiek közül Dumas és Courths-Mahler, s az újabb generációból Zilahy” volt népszerű. 1927-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 650 000 pengős alappal 1500 új népkönyvtárat hozott létre, amit 1935-ben vándorkönyvtári hálózattá alakított át,¹⁶ a Földművelésügyi Minisztérium pedig – szintén 1935-től – több tízezres példányszámban jelentette meg a rádió vasárnapi mezőgazdasági előadásait. A háború idején a VKM újra kísérletet tett, hogy megismertesse „a népet” nemzeti klasszikusainkkal, és nagy példányszámban, nyomott áron jelentetett meg néhány válogatott életművet,¹⁷ mintegy megelőlegezve a szocializmusbeli Olcsó Könyvtár sorozatot. Tette mindezt szerény sikerrel, hiszen a parasztság műveltséganyaga nem vált, nem válhatott egyik pillanatról a másikra könyvalapúvá. Ráadásul az államilag dotált Hangya Szövetkezet detektívregényein keresztül a már-már kiszorulni látszó filléres ponyvát is sikerült visszacsempészni a falvak világába.¹⁸ Hasonlóan járt a népi orgánumpént működő Szabad Szó kezdeményezése, mely szövetkezeti jelleggel igyekezett minőségi irodalmat terjeszteni a falvak számára a világháború éveiben. A munkacsoport 1941-ben (más szervezetekkel karöltve) 100 vándorkönyvtárat hozott létre és köröztetett 1943-ig, összességében csekély eredménnyel.¹⁹ A szakirodalom ugyanakkor – a szociográfusokhoz hasonlóan – „a népet” sem menti fel, hangsúlyozván, hogy még a tehetősebbek sem igen olvastak (és főképp nem vásároltak) könyvet, inkább a járatos lapokat tanulmányozták a gazdakörökben.²⁰

Míg tehát a könyv áttörése váratott magára, a dualizmus korában már polgári magartásmintákat (szorgalom, munka, takarékoság) is közvetítő, mindazonáltal alapvetően ponyvatermeknek tekinthető kalendárium az I. világháború után elveszíti „központi

(FÉL Edit – HOFER Tamás: *„Mi, korrekt parasztok...”: hagyományos élet Átányon*, Korall, Budapest, 2010, 286, 328–332). A források kritikai kezelésére figyelmeztet, hogy egy 1925-ös, hivatalos felmérés semmilyen kulturális egyesületről nem tud(ósít): Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archivum, Közigazgatási tájékoztató lap: Átány (St. 1164.). Noha hasonló községbeli szociális törésről számol be például Márkus István és Püski Sándor is. MÁRKUS István: *Nagykörös, Szépirodalmi*, Budapest, 1979, 39; HUSZÁR Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*, Corvina, Budapest, 2005, 257.

¹⁴ BALOGH István: *A parasztság művelődése a két világháború között*, Akadémiai, Budapest, 1973, 96.

¹⁵ GUNST Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1987, 130.

¹⁶ *Uo.*, 134. Gunst maga is óvatosan fogalmaz, kutatásait reprezentatív olvasásszociológiai felmérés nem segítette. Zemplén vármegyében mindenesetre 1939-ben 47 községben, összesen 8694 kötetből álló „népkönyvtárról” tudunk, „ezen kívül 8 község részére a földművelésügyi miniszter mezőgazdasági szakkönyvtárat adott” (*Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára*, 156).

¹⁷ BALOGH: *I. m.*, 96–99.

¹⁸ GUNST: *I. m.*, 133.

¹⁹ VARGA Sándor: *A Szabad Szó című hetilap könyves-akciói 1939–1943*, Magyar Könyvszemle 1968/4., 305–320. Az eléggé „vonalas” írás még a vándorkönyvtár kifejezést is a munkásmozgalomtól eredezteti: *Uo.*, 314.

²⁰ GUNST: *I. m.*, 135.

szerepét a parasztság kommunikációs háztartásában”. A Horthy-korszakban megszaporodnak az információszerezés lehetőségei, ezzel egy időben a megmaradt piacon a kultusztárca népművelési osztálya által jóváhagyott, kifejezetten az okszerű gazdálkodást népszerűsítő, gazdagon illusztrált naptárak kerülnek előtérbe,²¹ amellet, hogy a tradicionális normaformáló írások – mindenekelőtt a Biblia, illetve kisebb erkölcsnemesítő broszúrák (például az átányi *Arany ábécé*) – a háztartások szériatartozékai maradnak. Természetesen a befogadói tudat mindig más, mint a szándék, ahogyan a szociográfus is másképp látta, mint a történész. Nagy Lajos például ekképpen illusztrálja a Képes Naptár „élménytávoliságát”:²² „Fekete és piros betűk és érthetetlen kerek, szögletes és ábrás jelek váltakoznak a naptár oldalain, különös rövidítések, csonka szavak, szentek és kevésbé szentek nevei, Kalib, Polyuekt, Mich. Főp. Alan. Ján., Az sz. Ján., Gurian vt. és így tovább, mintha valamely rettentő és fölérhetetlen tudomány fenyegetésével akarnák Szalai és Mosel urak a tehetetlenség és szegény érzéseit rábilincselni az egyszerű elmékre.”²³

A sárospataki faluszeminárium

A fenti értelemben vett „élménytávoliság” mérséklése a falusi intelligencia (pap, tanító, jegyző) feladata lett volna elsősorban. Helyzetük nem volt irigylésre méltó: Weis István számítása szerint 1931-ben a községi jegyzőkkel 99 „különböző felsőbb hatóság” rendelkezett, amellet, hogy a falu népessége saját érdekvédelmét várta (volna) el tőlük.²⁴ A tanítók sanyarú helyzetét futólag már érintettük,²⁵ de sok múlt a pap/lelkész hozzáállásán is.²⁶ Egy felvidéki lelkész II. világháború alatti visszaemlékezése szerint „a lelkész

²¹ A két világháború közötti magyar kalendárium szerepéhez a paraszti mentalitás változásában lásd KOVÁCS I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*, L'Harmattan, 2011, 437–447. A kalendáriumok kultúrtörténetéhez UÓ.: *Kis magyar kalendáriumm-történet 1880-ig*, Akadémiai, Budapest, 1989.

²² Clifford Geertz két fogalmat kölcsönöz a pszichoanalitikus Heinz Kohuttól, az *élményközeli és az élménytávoli* terminusát, melyek az adott kultúra interpretációs lehetőségeiként jelennek meg olvasatában. „Élményközeli fogalmakban kommunikálnak egymással a bennszülöttek, ha kultúrájukról, illetve saját magukról beszélnek. Az élménytávoli kategóriákat a különböző szakemberek – az analitikus, a kísérletező szakember, vagy éppen egy pap, vagy ideológus – alkalmazzák tudományos, filozófiai vagy gyakorlati céljaik elérésére.” N. KOVÁCS Tímea: *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*, Csokonai, Debrecen, 2007, 107.

²³ NAGY Lajos: *Kiskunhalom*, Osiris, Budapest, 1999, 87–88. Részletesebben lásd BARTHA Ákos: „Az autoritás mankói” (kísérlet Nagy Lajos Kiskunhalom című művének antropológiai olvasatára), *Studia Litteraria* (Debreceni Egyetem Magyar- és Kultúratudományi Intézete) XLVII. (2009), 36–65.

²⁴ WEIS István: *A magyar falu*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931, 59. A népi szociográfus (!) 1940-es véleménye szerint ugyanakkor „szaktudásban nagyon kevés kivétellel minden falusi értelmiségi képzett és tájékozott. Soha jobb szaktudású értelmiség nem kell a falunak, mint a mostani falusi orvosok, papok, jegyzők és a fiatalabb tanítók.” ERDEI: *I. m.*, 195.

²⁵ Az országos akció következtében „1930/31-re az egy tanteremre jutó átlagos tanulósám 60-ról 40-re csökkent, egy tanítóra már csak 47 tanító jutott a nyolcvannal szemben”. KÜHRNER: *I. m.*, 18.

²⁶ Ehhez lásd BODOR Antal – BENE Lajos: *A magyar falu társadalma*, „Falu” Országos Szövetség, Budapest, 1925, 117–122.

a falu mindenese. [...] Alkalomadtán orvos, jogi tanácsadó, tanító, bevásárló, hivatalos ügyek intézője” egyben. Emellett, ő maga „akkori szemmel nézve merész” népművelő előadásokat tartott, könyvtárt létesített és kirándulásokat is szervezett. Az agilis lelkész kultúrházat is szeretett volna építeni, ahol népnevelő színdarabokat adtak volna elő. Állítása szerint ebben segítségére lett volna a szociálisan érzékeny főszolgabíró, későbbi kassai polgármester, aki emellett vállalta, hogy minden faluban bevezetőt mond Kodolányi János *Földindulás* című drámájához.²⁷

A fent említett „népművelő”, Kalydy Miklós a sárospataki teológián végzett, ahol társadalmi érdeklődését az Újszászy Kálmán által irányított faluszemináriumon pallérozhatta. Itt, a sárospataki református főiskola teológushallgatóinak kérésére indult meg (a trianoni határokon belül Szeged után elsőként) az alulról szerveződő, ám szervezett kereteken belül folytatott falukutatás 1931-ben, tehát öt évvel a nagy szociográfiai megjelenése előtt, a világgazdasági válság közepén, a sárospataki kollégium 400 éves jubileumának évében. Ez a közösség tekinthető az ország egyik legszervezettebb, ideológiailag legkonzekvensebb, mindemellett a leghosszabb ideig ténylegesen működő falukutató csoportjának, mely a sárospataki református teológia 1951-es bezárásáig kormányokon, határokon, rendszereken átívelően folytatta munkáját, elsősorban a környező tájegységekben: Hegyközön, Hegyalján és Bodroghözben. A fő cél a leendő falusi lelkészek munkájának segítése, leendő munkaterületük megismerése volt, mivel a hallgatók többsége várhatóan a kisközségek parókiájára tért vissza hivatalába. Ennek következtében a szociográfia csupán egy aspektusa volt sokrétű munkásságuknak.²⁸

A tulajdonképpen a pataki cserkészetből kinövő szeminárium egyik legfontosabb eleme a félévenkénti, néhánynapos vidéki „kiszállás” volt, ahol az evangelizációs munka mellett a falu és a református gyülekezet körében gyűjtöttek a résztvevők adatokat, amit az anyag feldolgozása követett – immáron Patakon. A szeminaristáknak szellemi és tárgyi néprajzi gyűjtésekre, kiállítások rendezésére, a végzett tagok munkába való bevonására is kiterjedt a figyelmük, amellett, hogy a falvak számára a téli hónapokra vándorkönyv-

²⁷ Ez az információ azért tűnik érdekesnek, mert a *Földindulás* az ormánsági egyke kapcsán igencsak negatív színben tüntette fel a sváb gazdák földvásárlásait, ami az ország világháború alatti (hivatalos) külpolitikai orientációját figyelembe véve inkább kényes, mintsem megbolygatandó kérdés volt (egy főszolgabírótól). Még érdekesebb adalék, hogy az 1949-es szövegben vélhetően szándékosan nem nevesített, szociálisan érzékeny főszolgabíró minden bizonnyal az a Fazekas József volt, aki 1944. október 17-én vette át Kassa irányítását, statáriumot hirdetve a városban. A főszolgabíró Fazekasról (épp egy jótékonykodás kapcsán): Magyar Országos Levéltár K 428. MTI. „Könyvnyomat”. Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944). 1943. június. 13., 13. Kassai kinevezéséhez lásd Michal POTEMRA: *Politický a hospodársky život v Košiciach v rokoch 1938–1945. Tematická bibliografia I.*, ŠVK, Košice, 1986, 299. Kassa nyilas uralom alatti napjaihoz lásd SZABÓ Lajos: *Utolsó szalmaszál*, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Kazinczy Ferenc Társaság, Budapest, 2000, 147–160.

²⁸ Két vélemény a szemináriumról. A sárospataki faluszeminárium „jelentősége túlmutatott a helyi akciókon és a 30-as évek egyik legfontosabb falukutató műhelyének nevezhető” (TORKOS Veronika: *A hivatalos falukutatás intézményei a két világháború között*, Társadalomismeret 1989/3., 92). „Ez a falukutató mozgalom – mely az országban első között bontakozott ki és másoknak, sokaknak példaképpül szolgált – hatalmas, konkrét, tudományos adatanyagot hordott össze”, mindemellett, hogy alapvető pedagógiai célját is betöltötte (BENDA Kálmán: *Újszászy Kálmán köszöntése = Újszászy Kálmán emlékkönyv*, szerk. Balassa Iván – Kováts Dániel – Szentimrei Mihály, Szabad Tér, Budapest–Sárospatak, 1996, 49).

táratok létesítettek és egyéb szociális falumunkákat végeztek. Elméleti képzésükön, az úgynevezett „szerda esteiken” lényegében végigtárgyalták a kor faluirodalmát, pártállástól függetlenül, a konzervatív Scherer Péter Páltól a marxizmussal rokonszenvező Veres Péterig bezárólag. A faluszeminárium 1935-ben megrendezte az ország első – nemzetközi visszhangot keltő – munkatáborát is.

Bár a munkaközösséget a hallgatók érdeklődése hozta létre, kivételes szervezőképességű, a kísérlet a kérdés iránt nyitott, karizmatikus tanáregyenlőségek nélkül nyilvánvalóan nem lehetett volna sikeres hosszú távon. Sárospatakon két ilyen tanár is ténykedett; a teológia tanára, a szociálisan igen bátor (ugyanakkor Teleki Pál köréhez tartozván a harmincas évek második felében kormánypárti képviselővé váló) Szabó Zoltán és a (többek között) pedagógiát és filozófiát egyaránt oktató Újszászy Kálmán. Szabó professzornak mindenekelőtt termékenyítő szellemét kell kiemelni, mivel a pataki kollégium Trianon utáni fő profilját, az „arccal a falu felé” hitvallását ő alakította ki. Eszerint a városiánys „csonka régióban” a főiskolának a törpe- és kisfalvakra kell elsősorban koncentrálnia, mely felismerés nélkül valószínűleg a szeminárium sem jött volna létre. A „faluszeminárium atyja”, Újszászy Kálmán 1931-től vezette az önképzőkört, 1936-tól a (szintén úttörő jellegű) pataki népfőiskola egyik irányítójaként ténykedett, 1944–1946 között pedig a főiskola rektora volt. A professzor az ötvenes évekbeli államosítás után is kitartott Sárospatak mellett, gyűjteményi igazgatóként és főkönyvtárosként folytatva munkásságát, sőt még megélhette a teológia 1992-es újrainvitását is.²⁹

A szeminárium igen tekintélyes méretű dolgozatanyaga (Faluszemináriumi Kéziratok) a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában található. Mindazonáltal a dobozok nemcsak a faluszeminaristák írásait tartalmazzák, hanem a hozzájuk lazábban-szorosabban kapcsolódó cserkészársak, végzett lelkészek, tanárok vagy éppen teljesen kívülálló egyének megküldött munkáit is. A vándorkönyvtár(ak) bemutatásánál az itt található dokumentumok mellett Újszászy Eszter *Adalékok a sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-akciójához* című, 1965-ös, széleskörű forrásfeldolgozás alapján készült dolgozatát is felhasználtam.³⁰

A faluszeminárium vándorkönyvtára

A szeminárium legállandóbb szociális falumunkája a téli vándorkönyvtár-akció volt. Ez negyven kötet ládában való kiküldését jelentette a Sárospatak környéki falvakba és pusztákba. A kölcsönzés rendjét mindenhol kezelők felügyelték – általában a lelkész, a tanító vagy egy népfőiskolás³¹ –, akik nemcsak a kölcsönzést regisztrálták, de a kölcsönző

²⁹ A faluszemináriumról részletesen lásd BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*, Hernád, Sárospatak, 2013.

³⁰ ÚJSZÁSZY Eszter: *Adalékok a sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-akciójához*, kézirat, Sárospatak, 1965, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Adattár, Faluszemináriumi kéziratok [továbbiakban: SRKTGy Adattár, Fsz. kt.], 410.

³¹ A sárospataki népfőiskoláról lásd *A Sárospataki Népfőiskola: 1936–1986*, szerk. Jakab Sándor – Varga Csaba, Országos Közművelődési Központ – Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1986.

adatait is felvették. Az első könyvtár 1936 őszén indult el Nagyrosványra azzal a céllal, hogy egyrészt felderítsék „a nép” kultúrigényét (illetve az olvasók körét), másrészt hogy igyekezzenek alakítani is az ízlést, mindenekelőtt a gombamód terjedő ponyvairódalom ellenében propagálva a jól olvashatónak minősített, mégis értékes műveket. A fő szempont tehát az olvasmányosság, ám emellett műfaji rangsorolás is létezett, vagyis a versek és a mesék mellett a regény elsőbbsége. Előny volt, ha az olvasók (tehát a parasztság) életét, gondjait, mindennapjait örökítette meg a mű, lehetőleg a „saját nyelvükön”, és a történetnél előnynek tekintették a „tájjellegét”. A visszajelzések szerint azonban falusiak egyrészt nemigen ragaszkodtak saját bajaik „vizontolvasásához”, másrészt olyan kötetek is ládába kerültek (például Szabó Dezső művei), melyeket bajosan lehetne könnyen olvashatónak minősíteni.

1938-ban mindenesetre már két láda keringett a környék falvain/tanyáin, majd 1939-ben a kezdeményezést felkarolta a Faluszövetség is, megküldve a patakiak számára egy százkötetes vándorkönyvtárat. 1941-ben már ötládányi könyve volt a szemináriumnak – azonban mindössze három ládájuk, így egyszerre csak három helyen lehetett kint a gyűjtemény. Ezt a problémát is sikerült hamarosan orvosolni, sőt 1942-re már hat könyvtárról tudunk. A háború idején mind a hat kint volt szolgálatban, így összességében szerencsésnek mondható, hogy mindössze egy könyvtár veszett el a zavaros időkben. 1945 után is folytatódott a kultúrmisszió, a kiviteli naplók számadatai és a kezelők bejegyzései nagy népszerűségről tanúskodnak. Ennek megfelelően 1948-ra nyolc, 1949 végére pedig kilenc láda járt körbe a vidéken.

A számadatoknál jóval izgalmasabb kérdésnek tűnik a ládák tartalma, tekintve, hogy e tizenhárom év alatt kormányok, rendszerek és hozzájuk tartozó korszemlekek változtak, megannyi írott nyomot hagyva maguk után. Ami szembeötlő, hogy míg az első három könyvtár inkább szórakoztató jellegű volt Mórával, Tömörkénnyel és Gárdonyival, addig a negyediktől már nemcsak a könyvek megszerettetésére törekedtek a szeminaristák, hanem igyekezvén az olvasók ismereteit bővíteni, a kor kérdéseiben való tájékozottságot is szolgálni akarták – többek között Boldizsár Iván, Erdei Ferenc, vagy (a történész) Szabó István műveivel. A rendszer ellenzékének tekinthető népi írók munkái is helyet kaptak tehát a ládában, ami esetenként konfliktushelyzetet eredményezhetett az egyházi vezetéssel. Alighanem egy ilyen konfliktusról számolt be az egyik, Újszászy Kálmánnak címzett (anonim) levél: „Kiss Ernő esperes úr volt szíves figyelmeztetni arra, hogy a semjéni ifjúsági egyesületnél erre a télre letétben lévő vándorkönyvtárunkba olyan könyvek is becsúsztak, amelyek felkeltették a kedves Nagytiszteletű Úr jogos aggodalmát. Mély tisztelettel kérem, szíveskedjék a könyvtárból azokat a könyveket kivonni, amelyek ellen kifogás merült fel. Talán a legjobb lenne, ha ezeket a könyveket szíves volna magánál tartani a kedves Nagytiszteletű Úr, amíg a könyvtár Semjénben van.”³²

A tartalmat illetően megállapítható, hogy politikai fordulatoktól szinte függetlenül, körülbelül 1942-re tehető a változás, a kortárs népi írók térnyerése. A hatodik könyvtár összeállítása ráadásul már „közvélemény-kutatás” után történt; figyelemre méltó, hogy

³² SRKTGy Adattár, Fsz. kt., 2768.

az olvasók a Nobel-díjas finn Sillanpää és József Attila műveit is a ládába követelték.³³ Az 1945-ös cezúra csak felerősíti a tendenciát – néhány nemzetközi alkotás (Giono, Szolovjov) bevétele mellett –, ami a népi mozgalom már említett, rendszeren átívelő népszerűségét látszik igazolni. A sárospataki vándorkönyvtárakban 1945 után békésen megfér egymás mellett Tersánszky Józsi Jenő, Szabó Dezső és Sztálin „generalisszimusz”, noha a kurrens szakirodalom szerint a könyvtárak 1948 után csak központilag meghatározott könyvvállománnyal rendelkezettek, és a többi kulturális intézményhez hasonlóan ki kellett vegyék részüket a propaganda- és az aktuális agitációs feladatokból is.³⁴

Mivel sok könyvtárkezelő lelkész volt levelezésben Patakkal, tudjuk, hogy a könyvtárakat elsősorban fiatal férfiak használták, mégpedig igen lelkesen (a kiviteli naplók szerint a kölcsönzők átlagéletkora 28 év volt).³⁵ A könyves ládát a legtöbb helyen a helyi ifjúsági egyesületeknél helyezték el, így nem meglepő, hogy a kimutatások szerint ők voltak a leglelkesebb olvasók. Szintén a kiviteli naplóból tudható, hogy elsősorban a rövidebb novellákat, a történelmi regényeket forgatták; szerzők szerint elsősorban Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móricz, Nyírő, s a helyinek tekinthető Komáromi János munkáit. Az egyébként is magas használati mutatók azonban önmagukban nem mérvadóak, mivel gyakorta körbejártak a szomszédok, rokonok kezén a könyvek, sőt a tanyasiak között még ekkor is nagyszámú (jobbára idősebb) analfabéták több helyen felolvastattak maguknak. Az olvasmányélményekről, a megszerzett, megértett tudásról sajnos kevesebbet tudunk. E téren óvatosságra intenek a mentalitástörténet eredményei, hiszen azok a maguk esetlegességében is jól érzékeltetik, miképpen gyarapodott (torzult?) egy friuli molnár vagy egy kiskunhalasi gazdaember világgépe némi magas-kultúra becseppentésével.³⁶

A patakiak kísérlete sem nélkülözte az ellentmondásokat, s a lelkesedés gyakorta inkább csak gátlásos sóvárgásban öltött testet. Ahogyan Jánosi Ferenc volt faluszeminarista,³⁷ későbbi élvonalbeli kommunista politikus (ekkor épp vajdácskai lelkész)³⁸ fogalmazott 1943-ban: „Úgy éreztem, hogy valami sajátságos szégyenérzet

³³ Néhány népszerű szerző: Tamási Áron, Szabó Pál, Bibó Lajos, Jean Giono, Frans Eemil Sillanpää, Tompa Mihály, Vörösmarty Mihály, Ady Endre, József Attila, Illyés Gyula, Petőfi Sándor, Gaál Mózes, Makkai Sándor, Kós Károly. Lásd ÚJSZÁSZY: *I. m.*, 410.

³⁴ Lásd HALÁSZ Csilla: *A nép művelése: agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest, 2013.

³⁵ Részlet egy faluszemináriumi körlevélből: „Úgy halljuk, a könyvek állandóan kézben forogtak. Rendszerint egy-egy könyvosztás után egy sem maradt a könyvtárban. A napokban fogják hazaküldeni. Reméljük, olyan állapotban, hogy még néhány magyar falvunk kiszolgálására elegendő lesz” (1936/137). Idézi ÚJSZÁSZY: *I. m.*, 410.

³⁶ Lásd Carlo GINZBURG: *A sajtó és a kukacok*, Európa, Budapest, 1991; *Csonka Mihály élete és világgépe*, szerk. Romics Ignác, Osiris, Budapest, 2009.

³⁷ Vö. A faluszeminárium munkanaplói, SRKTGY Adattár, Fsz. kt., 1874–1881.

³⁸ Jánosi Ferenc (1916–1968) református lelkész, tanár, miniszterhelyettes, levéltáros. Sárospatakon szerzett református lelkézi oklevelet. A debreceni tudományegyetemen magyar–latin–görög szakos tanárként végzett (1941), magyar irodalomból doktorált, majd a sárospataki gimnázium tanára lett. Katonai szolgálatra hívták be (1943), tábori lelkész főhadnagyként szovjet hadifogságba esett, ahol propaganda-munkára jelentkezett. Feleségül vette Nagy Imre lányát. A debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány Hon-

visszatartja őket attól, hogy személyesen jöjjenek el könyvért és beszéljenek a könyv tartalmáról. Úgy érzik [...], hogy a világ rendekre van osztva, s egyik rendnek kötelessége, vagy lehetősége, hogy könyvekkel foglalkozzék, a másiké pedig, hogy látástól vakulásig dolgozzék, s minden »határátlépés« a két rend között igen sok lelki gátlásba ütközik.”³⁹ A későbbi miniszterhelyettes beszámolója alapján (is) úgy tűnik, a kulturális javakhoz való hozzáférést hasonló aszimmetria jellemezte, mint amit „a nép” máshol is tapasztalhatott. A *Puszták népében* olvasható rítus, a cselédszerződés meghosszabbításának forgatókönyve („gatyaremegetés napja”) például e kulturális aszimmetria jogszokásbeli kodifikációja.⁴⁰

Változó keretek – állandósuló problémák

Végezetül érdemes – csupán kitekintésszerűen – megvizsgálni, mennyiben demokratiszálódott a kulturális javak eloszlása 1945 után. Úgy tűnik, nem sokban. Az ígéretesen induló „fényes szeleket” hamar borúsabb idők követték, amikor a „haladó erők” ugyanazzal a paternalista szemlélettel – és jó adag nyers erőszakkal – terelték be a termelőszövetkezetekbe a paraszti csoportokat, mint ami az 1945 előtti „reakciós elitet” jellemezte „népügyekben”.⁴¹ Témánkat illetően rendelkezésünkre áll a honi olvasásszociológia egyik alapmunkája, Ughy Jenő *Ezer falusi lakos és a könyv* című, 1965-ben az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központja által megjelentetett – tehát hivatalos – kutatása. Az öt falura kiterjedő felmérés már csak „utóparaszti” falusi csoportokat talált (35%), akiket a szerző némi mérlegelés után parasztként regisztrált. Szomorú mérlege szerint „közművelődési könyvtárügyünk újjászületése” (a tanácsai, szakszervezeti könyvtárak országos hálózattá fejlesztése) ellenére „a parasztság 31 százaléka saját állítása szerint sem olvas sohasem könyvet” és „közel 70 százaléka él

védelmi Minisztériumának osztályvezetője, később a népművelési miniszter első helyettese (1951–1954), a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára (1954–1955), a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója (1955–1957). Az 1956-os forradalom és szabadságharc után letartóztatták és a Nagy Imre-perben elítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult és levéltárosként helyezkedett el.

³⁹ Idézi ÚJSZÁSZY: I. m., 410.

⁴⁰ „Az állandó csend, melyet először rituális mondatával a cseléd tör meg, majd az intézőség, ha a döntés pozitív, a cselédség függő helyzetének tökéletes kifejeződése. Abban, hogy a »hatalom« csak az aláztos kérés után reagál, és ez a reakció is általában negatív, a számonkérés hangja, tetten érhető a kiszolgáltatottság éreztetésének kifejezett célja, mely segít az alárendeltség és függőség érzetének további megerősítésében. Ellenben, ha a hatalom még szóra sem méltatja a cselédet, csak átadja a cselédkönyvet, és így nem töri meg a csendet, akkor a csend fenntartása szintén a túlhatalmi pozíció jelzésére szolgál, továbbá a megalázás egyik legjobb eszköze, hiszen még szóra sem méltatják a nem jól dolgozó munkást. Mondani sem kell, hogy mindez az uradalom kiemelt hatalmi pozícióját és a cselédek feletti omnipotenciáját erősíti – pontosan, ahogy azt a birtokosok vagy a bérlők elképzelik.” FEKETE Balázs: *Irodalom, jogszociológia, jogantropológia. Az állami jog alternatívái az második világháború előtti Magyarországon = Társadalmi-jogi kutatások (egyetemi jegyzet)*, szerk. H. Szilágyi István – Cserne Péter – Fekete Balázs, Szent István Társulat, Budapest, 2012, 204.

⁴¹ Ö. KOVÁCS József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*, Korall, Budapest, 2012.

olyan család kötelékében, ahol egyáltalán nincs könyv, vagy csak egy-két kötet található”. Érzékelhetően a szerző is megdöbben e „sivár képen”.⁴²

Ami pedig a vándorkönyvtári kísérlet(ek)et illeti, a jelenség – mint láthattuk – egyrészt „a nép” gyámoltalan, ám létező olvasási, művelődési igényét mutatja, másrészt a kultúrjavak demokratizálása iránt kevés fogékonyságot mutató mindenkori hatalmi struktúra felelősségét érinti. A patakiak ugyanis azt akarták orvosolni, amit *A tardi helyzet* szerzője így foglalt össze: „Általában, kicsi nehézségeken és apró kellemetlenségeken csúszik el a könyv ügye Tardon, apró hanyagságokon és lustaságokon, mint nem fontos, mint mellékes, külön munkát adó valami. Irányított olvasásról nem is beszélhetünk, arról, hogy valaki gondoljon azzal, hogy egymásután olyan könyveket adjon a tardiak kezébe, melyek valamire nevelik és tanítják őket.”⁴³ Tardtól mintegy 120 km-re voltak, akik gondoltak az irányított olvas(tat)ással, bár törekvéseik nekik is csupán regionális eredményeket hozhattak.

⁴² UGHY Jenő: *Ezer falusi lakos és a könyv*, OSZK KTMK, Budapest, 1965, 7, 24, 28, 51. A Bácsa, Bácsalmás, Bátor, Dáka, Nyírmeggyes községekre kiterjedő felmérés szerint a (poszt)paraszti csoportok legszívesebben a klasszikus magyar szépirodalmat forgatták. Kiemelkedő az *Egri csillagok* olvasottsága. Lásd *Uo.*, 48, 56.

⁴³ SZABÓ Zoltán: *A tardi helyzet – Cifra nyomorúság*, Akadémiai–Kossuth–Magvető, Budapest, 1986, 133.

Leánycsoport, Köröstárkány (Tárcaia), 1911

Legény és gyermek szarvasmarhával a pajta előtt, Köröstárkány (Tárcaia), 1911